

نقش وقف در فرم‌دهی بافت شهری و حفظ و بقای آثار تاریخی، مطالعه موردی مجموعه علیقلی آقا در اصفهان

I فرشته ساکی

II محسن جاوری

نوع مقاله: پژوهشی؛ صص: ۱۳۶ - ۱۱۹
تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۴/۰۸؛ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۷/۰۷
شناسه دیجیتال (DOI): 10.30699/PJAS.4.13.119

چکیده

وقف سنتی پسندیده است که در طول زمان باعث شکل‌گیری بناها و مجموعه‌های متعددی شده، که بسیاری از آن‌ها با وجود گذشت زمان، همچنان دوام و بقای خود را براساس شرایط حاکم بر آن‌ها حفظ کرده‌اند. وقف با توجه به ماهیت خود، علاوه بر این‌که عامل ساخت و احداث بناهای عام‌المنفعه بوده، حفاظت و نگه‌داری آن بناها و همچنین بافت شهری پیرامون آن‌ها را نیز تضمین کرده است. در راستای تأثیر وقف بر حفظ و بقای بناهای مذهبی و نظم‌بخشی به بافت شهری پیرامون آن‌ها، در این مقاله به‌طور موردی به مطالعه مجموعه علیقلی آقا که یک شاهکار معماری دوره صفوی در اصفهان است و در چارچوب وقف شکل گرفته، پرداخته می‌شود. این مجموعه علاوه بر نظم‌بخشی و فرم‌دهی به بافت شهری پیرامون خود، عامل حفظ و بقای آن نیز شده است. این مجموعه در اواخر دوره صفوی توسط «علیقلی آقا» از خواجهگان دربار «شاه سلطان حسین» احداث شده و شامل: مسجد، حمام، بازار، سقاخانه، تیمچه، کاروانسرا، مکتب‌خانه و زورخانه است. هدف این پژوهش تأثیر وقف و پیامدهای آن بر چگونگی شکل‌گیری بناهای عام‌المنفعه و بقای این آثار تا زمان حاضر، با مطالعه موردی مجموعه علیقلی آقا به‌عنوان یکی از مجموعه‌های برپاشده در دوره صفوی است. این پژوهش به دنبال پاسخ به مسائلی شامل: چگونگی تأثیر وقف بر شکل‌گیری این مجموعه و نقش آن در فرم‌دهی بافت شهری پیرامون خود و بقای این مجموعه تا زمان حاضر، است. این پژوهش که از نوع تحلیلی-تاریخی است، حول محور استخراج مطالب وقف‌نامه مربوطه و استفاده از مندرجات آن و تطبیق موارد مندرج در آن با وضعیت موجود است و بیان این نکته که یک بنا یا مجموعه بنا چگونه تحت حمایت وقف شکل می‌گرفته و پس از احداث، سنت وقف و شرایط واقف چگونه می‌توانسته دوام و بقای آن را تضمین نماید.

کلیدواژگان: وقف، فرم‌دهی، بافت شهری، معماری صفوی، حمام علیقلی آقا.

I. کارشناسی ارشد باستان‌شناسی، گروه باستان‌شناسی دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی تهران مرکزی، تهران، ایران.
II. استادیار گروه باستان‌شناسی، دانشکده معماری و هنر، دانشگاه کاشان، کاشان، ایران (نویسنده مسئول).
javeri@kashanu.ac.ir

مقدمه

هدف از این پژوهش، تبیین چگونگی تأثیر وقف در احداث بناهای عام‌المنفعه و حفظ و بقای این دسته از بناها در طول زمان براساس شرایط واقفین و به تبع آن تأثیر برپایی این بناها در شکل‌دهی و توسعه بافت‌های شهری است؛ به این ترتیب که به‌طور مستقیم فرم‌یابی فضاهای شهری پیرامونشان را باعث شده‌اند. بر همین اساس، مجموعه «علیقلی آقا» در محله «بیدآباد» اصفهان در قالب یک مرکز محله با حفظ حداکثری مجموعه اولیه به‌عنوان یک فضای شهری که با عناصر کالبدی خود بر شکل‌دهی و نظم‌بخشی روی بافت پیرامونش اثرگذار بوده، به‌عنوان نمونه موردی تحت مطالعه قرار گرفته است.

باتوجه به اهمیت مجموعه وقفی علیقلی آقا در محله بیدآباد اصفهان که مصداق بارزی برای نشان دادن نقش وقف در شکل‌گیری این مجموعه است و تأثیر آن در فرم‌یابی بافت شهری پیرامون خود کاملاً نمایان است و همچنین دوام و بقای این مجموعه از دوره احداث تا زمان حاضر براساس سنت پسندیده وقف، به‌عنوان مطالعه موردی در چارچوب این پژوهش انتخاب شده است. در همین راستا، سند ارزشمند وقف‌نامه^۱ مجموعه علیقلی آقا نیز مورد مطالعه قرار گرفته و نکات مهم و کلیدی آن شامل: چگونگی وقف مجموعه توسط علیقلی آقا، موقعیت قرارگیری مجموعه در محله، مکان‌های موقوفه و رقبات اختصاص یافته به موقوفات، تعیین متولی، متصدی و ناظر، شیوه نگه‌داری و حفاظت از مجموعه، نام افراد حاضر در جلسه و سجع مهر آن‌ها در پای وقف‌نامه و برخی نکات مهم دیگر در این سند در راستای اهداف پژوهش مورد واکاوی قرار گرفته است (تصویر ۱).

پرسش‌های پژوهش: پرسش‌های که در این تحقیق دنبال می‌شوند عبارتند از: ۱- سنت وقف و شرایط حاکم بر آن چگونه بر شکل‌گیری مجموعه علیقلی آقا و فرم‌دهی بافت پیرامون آن تأثیرگذار بوده است؟ ۲- نقش وقف در حفظ و بقای مجموعه علیقلی آقا از زمان احداث به بعد چه بوده است؟
روش پژوهش: این تحقیق از نوع تاریخی-تحلیلی است و از روش مطالعه کتابخانه‌ای از طریق مرور مطالب مربوطه و نیز رجوع به منابع دست اول از جمله وقف‌نامه باقی‌مانده از مجموعه و همچنین بررسی و پیمایش بافت تاریخی و بناهای موجود آن به انجام رسیده است.

پیشینه پژوهش

به‌لحاظ پیشینه تحقیق در خصوص وقف و نقش آن در حفاظت از بناهای تاریخی-مذهبی و بافت‌های شهری قبلاً تحقیقاتی شامل: «محمدجعفر حاتمیان» در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود به نقش وقف در شکل‌یابی فضاهای معماری و حفاظت بافت‌های تاریخی در تهران پرداخته است (حاتمیان، ۱۳۸۶)؛ «محمدتقی سالک بیرجندی» در مقاله خود به نقش وقف در ایجاد بناهای مذهبی پرداخته است (سالک بیرجندی، ۱۳۸۱)؛ «محمود محمدی» در مقاله خود به تحلیل نقش متقابل وقف و شهرسازی و توسعه شهرها و بافت‌های کهن می‌پردازد (محمدی، ۱۳۷۹)، «اصغر محمدمرادی» و همکاران در مطالعه خود به بررسی مفهوم وقف و روش نظارت و ارزیابی پایدار آن در معماری و شهرسازی اسلامی پرداخته، و با مطرح نمودن ویژگی‌های وقف این روش ایرانی-اسلامی را به‌عنوان بهترین روش شهرسازی و حفاظت شهری در تمدن ایرانی-اسلامی معرفی می‌کند (محمدمرادی و جعفرپورناصر، ۱۳۹۲)، «اشرف‌السادات باقری» در تحقیق خود ضمن مروری بر تاریخچه وقف در طول تاریخ، به نقش وقف در احداث بناهای عام‌المنفعه و مذهبی به‌خصوص در طی دوره صفوی و سپس قاجار پرداخته و حیات شهرها را منبعت از جریان داشتن وقف عنوان کرده است (باقری، ۱۳۸۵). «کریمیان» و «مهدی‌زاده» نیز در کتاب شهرهای ایران عصر ایلخانی به‌طور مبسوط ضمن بیان پیشینه‌ای برای وقف در طول تاریخ خود به تأثیر این سنت پسندیده و واقفان نیک‌اندیش در شکل‌گیری و توسعه شهرهای دوره ایلخانی پرداخته‌اند (کریمیان و مهدی‌زاده، ۱۳۹۶).

درباره حمام و مجموعه علیقلی آقا، تحقیقات و مطالعاتی به شرح ذیل به انجام رسیده است؛ به عنوان یکی از نخستین کارهای مطالعاتی انجام شده روی این مجموعه، باید به مقاله «محسن طبسی» اشاره کرد؛ وی در مقاله خود به بازخوانی وقف‌نامه علیقلی آقا و چگونگی مصارف آن و معرفی عناصر این مجموعه در محله بیدآباد پرداخته است (طبسی، ۱۳۸۱)، «سهیلا انتشاری» و «هادی دانش» در مقاله خود به جایگاه معماری اجتماعی در احداث گرمابه‌های دوره صفوی با مطالعه موردی حمام علیقلی آقا پرداخته است (انتشاری و دانش، ۱۳۹۴)، «خانم شیرین» طی مقاله‌ای تزئینات وابسته به معماری به کاررفته در علیقلی آقا را معرفی نموده است (شیرین، ۱۳۹۴)، «زارعی» و «محمدصالحی» در مقاله‌ای مجموعه علیقلی آقا و بافت پیرامون و این بخش از محله بیدآباد را به لحاظ کالبدی با تأکید بر نقش سرمایه‌های اجتماعی مورد مطالعه قرار داده‌اند (زارعی و محمدصالحی، ۱۳۹۲)، «عطریان» و «نوری» نیز در مقاله‌ای به مطالعه محله علیقلی آقا و بافت شهری پیرامون آن و ارتباط شاخصه‌های توسعه پایدار اجتماعی با الگوهای معماری سنتی در این محدوده از شهر اصفهان پرداخته‌اند (عطریان و نوری، ۱۳۹۲)، «امامی میبیدی» و همکاران نیز در مقاله‌ای با بررسی عناصر معماری حمام علیقلی آقا به جایگاه احداث حمام‌ها در معماری سنتی و نقش آن‌ها در حفظ صحت و سلامت جوامع شهری پرداخته‌اند (امامی میبیدی و همکاران، ۱۳۹۴)، در خصوص وقف‌نامه حمام علیقلی آقا، «حسین مسجدی» در کتاب خود به معرفی و شرح وقف‌نامه مسجد و حمام علیقلی آقا پرداخته است (مسجدی، ۱۳۹۸).

مجموعه علیقلی آقا

یکی از آثار زیبای دوره صفوی، مجموعه علیقلی آقا واقع در محله بیدآباد است (نقشه ۲) که در اواخر این دوره احداث شده است و شامل: مسجد، مدرسه، دو حمام کوچک و بزرگ، بازارچه، سه سقاخانه، کاروانسرا، زورخانه و مکتب‌خانه بوده که سه مورد اخیر به مرور تخریب شده و از میان رفته است. این مجموعه با حمایت مالی علیقلی آقا، یکی از خواجهگان حرم «شاه سلیمان» (۱۱۰۵-۱۰۷۷ ه.ق.) و «شاه سلطان حسین» (۱۱۳۵-۱۱۰۵ ه.ق.) در قالب وقف احداث گردیده است؛ وی از ریش سفیدان و غلامان خاصه دربار بوده و آثار باقی‌مانده از او، قدرت و مکننت مالی‌اش را می‌رساند. او دارای منصب -یوزباشی غلامان خاصه- نیز بوده است (ایمانیه، ۱۳۸۰: ۹۰). با خاتمه احداث مجموعه، وقف‌نامه آن در حضور جمعی از بزرگان و علمای دوره مربوطه به تاریخ ۲ جمادی الاولی ۱۱۲۵ ه.ق. به رشته تحریر درآمده است (تصویر ۱).

از نمونه وقف‌نامه‌های معتبر و مهم دوره صفوی، «وقف‌نامه علیقلی آقا» است. علیقلی آقا در این سند از وقف کامل مجموعه‌ای به نام خود شامل: مدرسه، مسجد، بازار، دو حمام و سایر مایملک شخصی خود مانند: آسیاب، زمین‌های زراعی و باغ، سخن به میان آورده است. از مواردی

تصویر ۱. بخشی از سند وقف‌نامه علیقلی آقا (مرکز اسناد سازمان اوقاف و امور خیریه اصفهان، ۱۳۸۱).

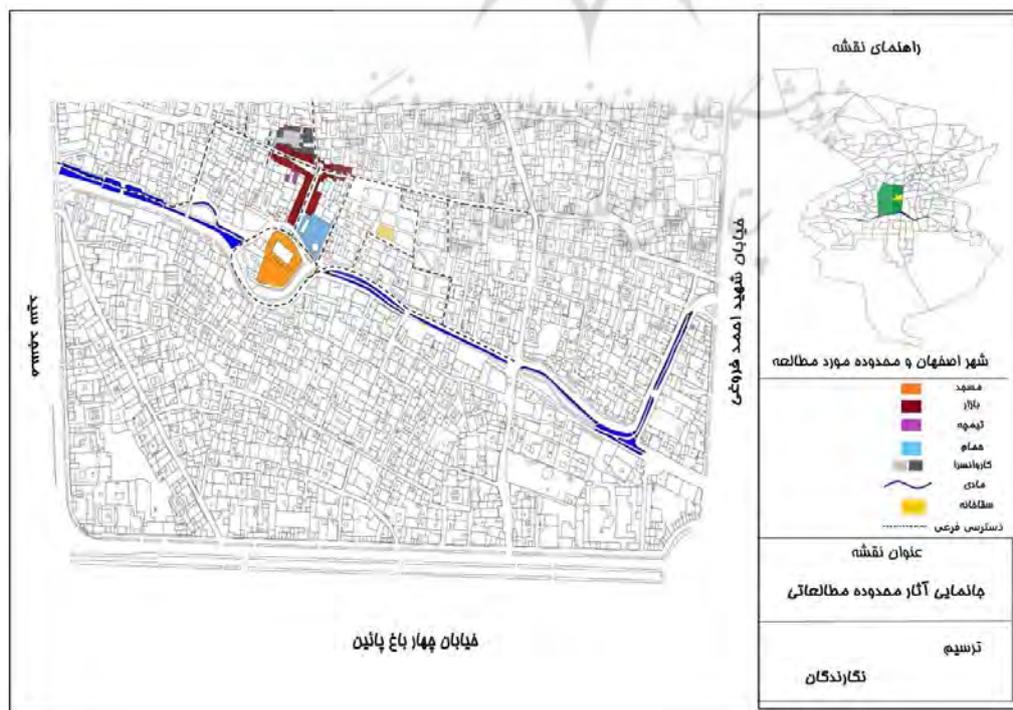
که به این وقف‌نامه اعتبار می‌بخشد، سجع مَهر عده‌ای از بزرگان و علما و شخصیت‌های معتبر در قسمت‌های مختلف این وقف‌نامه است. از مطالب قابل توجه این وقف‌نامه که برای معرفی مجموعه تاریخی علیقلی آقا می‌توان به آن استناد کرد، مواردی است به شرح ذیل:

موقعیت مکانی مجموعه در وقف‌نامه

این مجموعه ارزشمند در محله بیدآباد اصفهان از محلات بزرگ دوره صفوی واقع شده است. موقعیت مکانی این بنا و متعلقات آن برطبق وقف‌نامه عبارتند از:

- دو باب حمام متصلین به یکدیگر واقع در نزدیک محله «شیخ ابومسعود» اصفهان.
- چهارباب دکان واقع در جنب مسجد، حجرات معینه و سقاخانه مربوط به مسجد مزبور.
- یک باب دکان حمصی (نخود و حبوبات فروشی) قرب مدرسه «ملا عبدالله» و رقباتی که همگی در اصفهان و حومه‌اش قرار داشته‌اند.

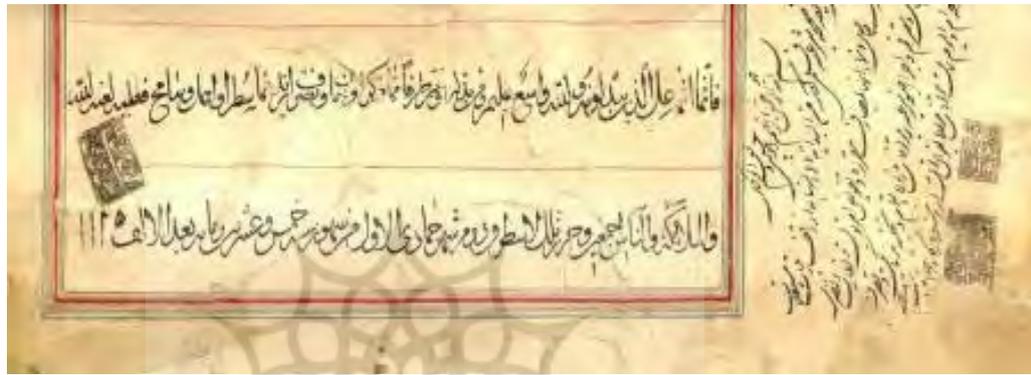
تولیت این مجموعه برطبق وقف‌نامه، اولاً به خود علیقلی آقا واگذار شده است و بعد از فوت نام‌برده به «محمد اسماعیل بیکا»، جبادارباشی و بعد از او به هر که از آقایان «سفید»^۳ و نظارت موقوفات به «میرمحمد حسینا» پدر واقف که از او با نام «میرمحمد صالح‌الحسنی الحسینی» نام‌برده شده و بعد از او به اشخاص ذکرشده در وقف‌نامه تفویض شود. بعد از تعیین وظایف و چگونگی صرف درآمد حاصله از موقوفات، در این بخش از وقف‌نامه، شرایط دیگر بانی (علیقلی آقا) مکتوب شده و در ضمن عقد وقف، شرط کرده تا زمانی که خود امر تولیت موقوفات را به عهده دارد، جناب ناظر حق دخالت در امور او را نداشته و از او نخواهند که در امور موقوفات و درآمد آن حساب پس بدهد و نیت اصلی او از وقف اموالش، صدقه جاریه باشد و ثواب آن به روح مقدس خاقان سلسله صفوی عاید گردد و در این سند از مسئولان حکومت در هر دوره درخواست کرده که اگر متولیان بعد از خودش در امور موقوفات سهل‌انگاری نمایند و متوجه نظم و آبادانی املاک موقوفه نباشند، ناظران همان دوره حق بازخواست و مؤاخذه متولی را دارند؛ همچنین شرط نموده

نقشه ۱. وضعیت عناصر تاریخی و بافت امروزی محله علیقلی آقا (نگارندگان).

که صدراعظم و مباشرین موقوفات، حق دخالت در موقوفات را ندارند و از متولی، ناظر و متصدی بابت حساب و کتاب بازخواست ننمایند.

در پایان، علیقلی آقا، جاری شدن صیغه وقف در جلسه و وقف مال خویش را در نهایت صحت و سلامت عنوان می‌دارد؛ و تاریخ عقد سند و محل مهر واقف به سال ۱۱۲۵ ه.ق. است (تصویر ۲). در این بخش، مهر علیقلی آقا ثبت شده، اما قبل از آن واقف از اموالی هم سخن به میان آورده که به صورت فهرست عنوان می‌گردد: قهوه‌خانه، کارخانه صباغی (رنگرزی)، کارخانه شعرافی موازی سی باب دکان و موازی ۸ باب حجرات فوقانی، سقاخانه داخل بازار و دو سقاخانه (یکی متصل به مسجد و دیگری در ضلع شرقی چهارسوق) و تمامی عرصه و اعیان و درب و تخته و ورودی و بالاخان‌های دکان و توابع و ملحقات آن.

تصویر ۲. بخشی از وقف‌نامه، سال عقد وقف و سجع مهر علیقلی آقا در کنار سند (مرکز اسناد سازمان اوقاف و امور خیریه اصفهان، ۱۳۸۱).

تاریخچه بنا

اصفهانی در کتاب نصف جهان فی تعریف اصفهان در خصوص این بنا می‌نویسد: «... دوم حمام علیقلی آقا است که محل معروف بنام خود او که از محلات جزء بیدآباد است، می‌باشد. آن را بر سر شاخه بزرگ فدن ساخته است و چون در آنجا مسجد مشتمل بر مدرسه هم ساخته، چنان‌که گذشت، بازارچه و چهارسو و این حمام را هم بنا نموده و وقف آن مسجد کرده است. حمام مذکور از سطح زمین به قدر یک زمینه بلندتر است و می‌توان گفت که بعد از حمام نوساز قزوین، دیگر مثل این دو سه حمام (حمام علیقلی آقا و حمام خسروآقا) در سایر بلاد ایران ساخته نشده است» (الاصفهانی، ۱۳۶۸: ۷۹).

مجموعه علیقلی آقا، طی زمان حکومت شاه سلیمان (۱۰۷۷-۱۱۰۵ ه.ق.) و شاه سلطان حسین صفوی (۱۱۳۵-۱۱۰۵ ه.ق.) احداث شده است. بانی مجموعه، علیقلی آقا از خواجگان و صاحب منصبان مشهور اواخر دوره صفوی بوده است (آقاجانی و همکاران، ۱۳۸۲: ۱۱). علیقلی آقا از خواجگان ارشد سفیدپوست و باسابقه حرم و دربار صفوی است. بر طبق وقف‌نامه مجموعه می‌توان استنباط کرد که علیقلی آقا دارای نفوذ و قدرت مالی بوده است که از زمان شاه سلیمان صفوی وارد دربار و حرمسرا می‌شود و در آنجا مقام والا کسب کرده و در اواخر دوره صفوی به موقعیت ممتازی دست می‌یابد و مجموعه‌ای خدماتی و عام‌المنفعه احداث می‌نماید.

شناخت کلی محله علیقلی آقا

محله علیقلی آقا که در حال حاضر در بخش مرکزی شهر اصفهان واقع شده است، قبلاً جزئی از محله بزرگ بیدآباد بوده که تا اواخر دوره صفوی به عنوان بخشی از محله شیخ ابومسعود شناخته می‌شد. محله بزرگ بیدآباد، جزو محلات و نواحی شمال رودخانه زاینده‌رود بوده و در گذشته به صورت یک

ناحیه شهری عمل می‌کرده و محله بزرگی بوده که شامل تقسیمات و محلات کوچک‌تری نیز بوده است. محله بیدآباد در حال حاضر به علت ایجاد خیابان‌ها و معابر جدید، چندپاره شده و محلات کوچک‌تر آن به نحوی درهم آمیخته که تعیین محدوده اصلی آن کمی مشکل است. آنچه مسلم است این است که محله در گذر تاریخ، تحول یافته و شکل گرفته است. قدیمی‌ترین کتابی که در آن محله بیدآباد را توصیف کرده است، کتاب محاسن اصفهان «مافروخی» است. طبق نوشته مافروخی: «علاءالدوله کاکویه» حاکم اصفهان (قرن چهارم ه.ق.) باروی معروف خود را به طول بیش از ۱۵ هزار گام و با دوازده دروازه به دور اصفهان احداث می‌کند. در این هنگام محله پشت‌بارو حد خارجی باروی علاءالدوله بوده است (مافروخی، ۱۳۸۵: ۷۷). با این وصف معلوم می‌شود که از قرن چهارم ه.ق. بدون شک تمام محله بیدآباد که اکثر مساحت آن گورستان شهر بوده، خارج از حصار علاءالدوله قرار داشته است؛ چراکه وقتی محله پشت‌بارو بیرون حصار باشد، به تبع محله بیدآباد که در غرب محله پشت‌بارو قرار دارد، مسلماً خارج از حصار بوده است. اما در قرن پنجم ه.ق. مطابق نظر مافروخی بعضی از آن (محله بیدآباد) بنیاد شهر است؛ یعنی به شهر پیوسته و جزو شهر محسوب می‌شده است (مافروخی، ۱۳۸۵: ۱۰۳).

در مورد موقعیت این محله، اسنادی وجود ندارد که مشخص کند چه میزان از محله در درون حصار اصلی شهر قرار داشته است؛ اما به طور یقین، محله بیدآباد در درون شهر قرار داشته و از بزرگ‌ترین محلات شهر اصفهان محسوب می‌شده است. «شاردن» سیاح فرانسوی در این باره می‌گوید: «دروازه عباسی از طرف شرق محله بیدآباد به محله بزرگی به اسم بیدآباد متصل می‌شود. بیدآباد هشتصد و هشتاد و دو خانه، هشت مسجد و یازده کاروانسرا و پنج بازار و چهار گرمابه دارد (شاردن، ۱۳۷۴: ۱۵۸۲). از روی اعداد و ارقامی که شاردن ذکر کرده، می‌توان به بزرگی محله بیدآباد در دوره طلایی شهر اصفهان، یعنی زمان صفوی پی برد. «محمد مهدی بن محمد رضا اصفهانی» در کتاب تاریخ اصفهان از محله بیدآباد به عنوان یکی از محلات بزرگ اصفهان نام می‌برد (اصفهانی، ۱۳۶۸: ۲۵ و ۲۶) و در نهایت «میرسیدعلی جناب» در کتاب اصفهان ضمن اشاره به محله بیدآباد به تعداد جمعیت محله نیز اشاره دارد (جناب اصفهانی و پورعصار، ۱۳۸۵: ۱۸۴).

علیقلی آقا، کار احداث بناهای عام‌المنفعه (مسجد، حمام، چهارسوق و بازارچه) را با تکمیل و احداث مسجد نیمه‌ساخت محل آغاز و سپس به فاصله کوتاهی، حمام و چهارحوض را احداث نمود و پس از آن چهارسوق و بازارچه و تماماً آن‌ها را وقف نموده که تاکنون پابرجا و فعال به یادگار مانده‌اند. محله مزبور در حال حاضر، جزو محلات و مناطق تاریخی شهر محسوب شده و براساس موقعیت خاص خود و استقرار در بخش مرکزی شهر و در مجاورت با محورهای شریانی و اصلی شهر از جمله محور چهارباغ (محور شمالی-جنوبی) و نیز خیابان مسجد سید (محور شرقی-غربی) دارای موقعیتی متوازن‌کننده و تعادل‌بخش بوده و به عنوان حائل و مفصل میان کالبد قدیم و کالبد امروز، دارای نقشی تأثیرگذار و مهم است.

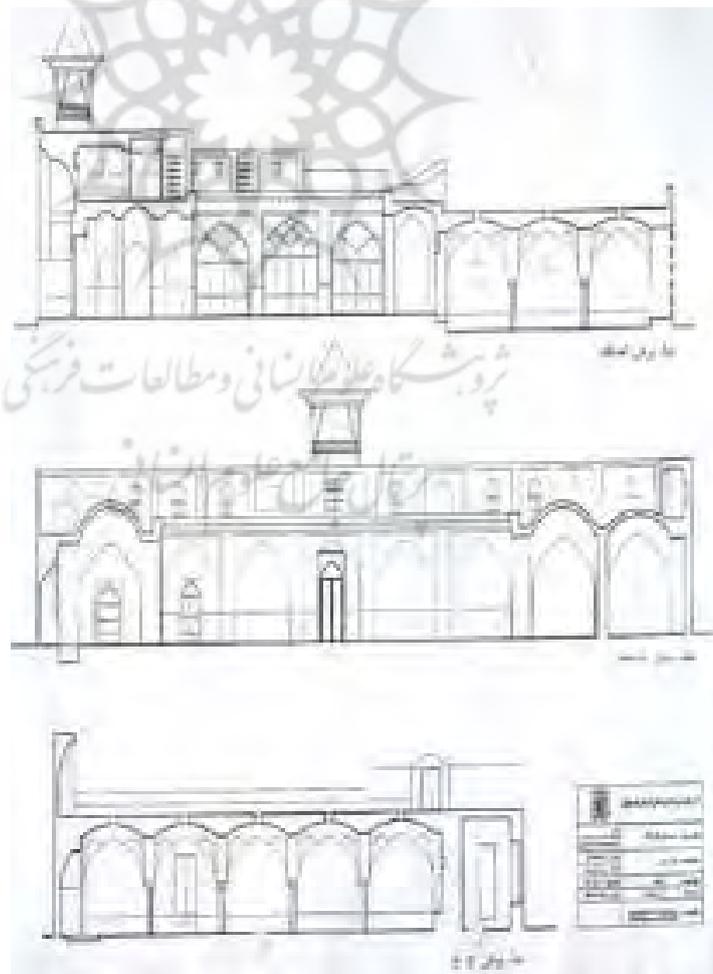
مجموعه تاریخی علیقلی آقا با قدمت ۳۰۰ ساله، مجموعه‌ای است سازمان یافته و تعریف شده با عناصر مکمل شهری و کامل که تاکنون هویت و کارکرد اصیل خود را براساس شرایط وقف حفظ نموده است؛ در حال حاضر، بازارچه علیقلی آقا نقش اسکلت و استخوان‌بندی مجموعه را ایفا نموده و سایر عناصر در کنار بازارچه جانمایی و استقرار یافته‌اند و بدین ترتیب با اتصال شبکه معابر محله به چهارسوق، بازار و سپس معابر دیگر، عامل فرمیابی بافت پیرامون خود به عنوان یک مرکز محله و ایجاد یک تمرکز جمعیت و تراکم بافت مسکونی شده است (نقشه ۱). این مجموعه شامل عناصر «تاریخی» و «فرهنگی» و «خدماتی» به شرح ذیل است:

الف: عناصر تاریخی موجود، شامل: مسجد (مسجد-مدرسه)، حمام، چهارسوق و بازارچه، تیمچه و سقاخانه.

ب- عناصر تاریخی از میان رفته، شامل: مکتب‌خانه، زورخانه و کاروانسرا. شایان ذکر است که در حال حاضر، مرکز محله علیقلی آقا صرفاً محدود به مجموعه تاریخی مذکور نیست و این محدوده نسبت به گذشته وسعت یافته و عناصر خدماتی دیگری از قبیل: درمانگاه، حسینیه، فضای سبز و کتابخانه نیز در مجاورت و متصل به مجموعه تاریخی شکل گرفته است؛ به عبارت دیگر، تداوم حیات این مجموعه حتی در زمان حاضر نیز بر شکل‌گیری عناصر شهری جدید از قبیل موارد عام‌المنفعه جدید فوق‌الذکر تأثیرگذار است و نقش فرم‌دهی محدوده و بافت پیرامون مجموعه‌های وقفی به عنوان یک اصل (کریمیان و مهدی‌زاده، ۱۳۹۶: ۶۶)، پس از چند قرن همچنان اثرگذاری خود را حفظ کرده است. در ادامه، عناصر مجموعه به ترتیب شکل‌گیری از لحاظ معماری تعریف می‌شود.

مسجد

از عناصر مهم و وابسته به مجموعه علیقلی آقا «مسجد» مجموعه است (نقشه ۲)؛ که شامل: مسجد، مدرسه، حجرات مدرسه (برای ۱۴ تا ۲۸ طلبه)، چهار باب دکان جنب مدرسه و سقاخانه (ذکرشده در وقف‌نامه)، گلدسته مسجد بر بالای سردر و مسجد با کاشی‌های الوان و نقوش هندسی و گره، تزئین گردیده است. کتیبه سردر مسجد به خط ثلث به شرح ذیل که نام علیقلی آقا نیز در قاب قهوه‌ای از جنس مرمر مشهود است (تصاویر ۳ و ۴).

نقشه ۲. برش نمای بیرونی مسجد علیقلی آقا (مرکز اسناد میراث فرهنگی اصفهان، ۱۳۷۸).

تصویر ۳. کتیبه سردر مسجد به خط ثلث و نمای کاشی با خطوط هندسی (نگارندگان، ۱۳۹۴).

تصویر ۴. نام علیقلی آقا به خط ثلث بر روی کتیبه سردر مسجد (نگارندگان، ۱۳۹۴).

«بسم الله الرحمن الرحيم، لقد تصدى الاتمام هذا المسجد الشريف و اختتام هذا المعبد...
 فى زمن... الشاه سلطان حسين... الله ملكه و افاضل على العالمين بره
 عاليجناب الموفق و بالتوفيقات الربانيه و المؤيد بالتأييدات السبحانيه محرم
 حريم الدوله السنيه العظمى... الحاج عليقلی آقا وقفه الله تعالى على قلى
 آقا سنه ۱۱۲۲». «جابرى انصارى» در کتاب تاريخ اصفهان درباره آين مسجد
 مى گوید: «ديگر از مساجد صفويه مسجد عليقلی آغاست، و اين عليقلی آغا و
 خسرو آغا دو برادر بودند و هر دو خواجه های حرم شاه سلیمان صفوی و از هردو
 مبانی خيريه موقوفه بسیار است. چهارسوق عليقلی آقا و سرای عليقلی آقا و
 حمام عليقلی آقا... و مساحت مسجد عليقلی آقا نزدیک به هزار و دويست ذرع
 است... بنای حمام عليقلی آقا يکهزار و یکصد و دوازده» (جابرى انصارى،
 ۱۳۷۸: ۱۳۰).

در وقف نامه این گونه آمده است: «... بر مسجد معين معلوم که مشتمل است بر حجرات معينه
 مشخصه فوقانيه و سقاخانه مربوط به مسجد مزبور که واقع است در محله شيخ ابومسعود رازی من
 محلات دارالسلطنه اصفهان و لغايه الشهرة از توصيف مستغنی است و عالی حضرت واقف موفق در
 کمال استحکام همگی آن ها را به اتمام رسانیده... فى دوم شهر جمادى الاول من شهر سنه خمس
 و مائه عشرين بعد الالف ۱۱۲۵.»

در درون مقرنس‌های سردر دو بیت به خط نستعلیق سفید بر زمینه کاشی لاجوردی و به خطاطی «محمد صالح» ماده تاریخ احداث بنا به شرح ذیل نوشته شده است (تصاویر ۵ و ۶):
«شد بنا این مسجد و تاریخ گفت
رحمت حق وقف این مسجد بود»

تصویر ۵. سردر مقرنس‌کاری مسجد علیقلی آقا (نگارندگان، ۱۳۹۴).

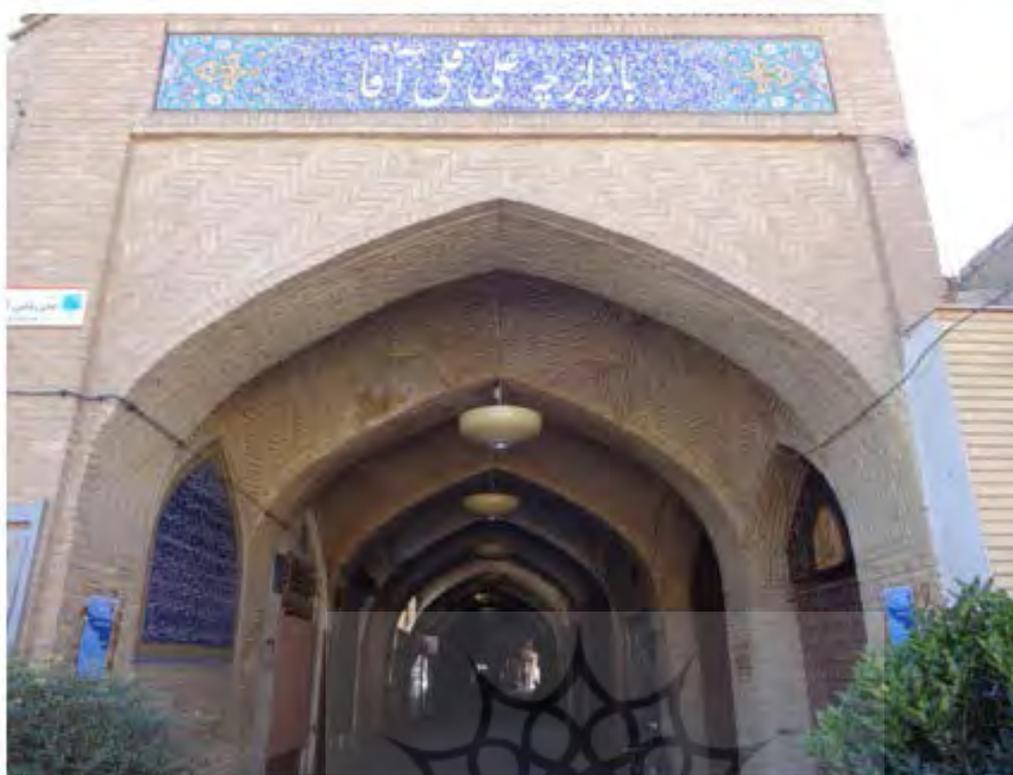

تصویر ۶. اشعار ماده تاریخ کاشی‌کاری شده سردر مسجد علیقلی آقا (نگارندگان، ۱۳۹۴).

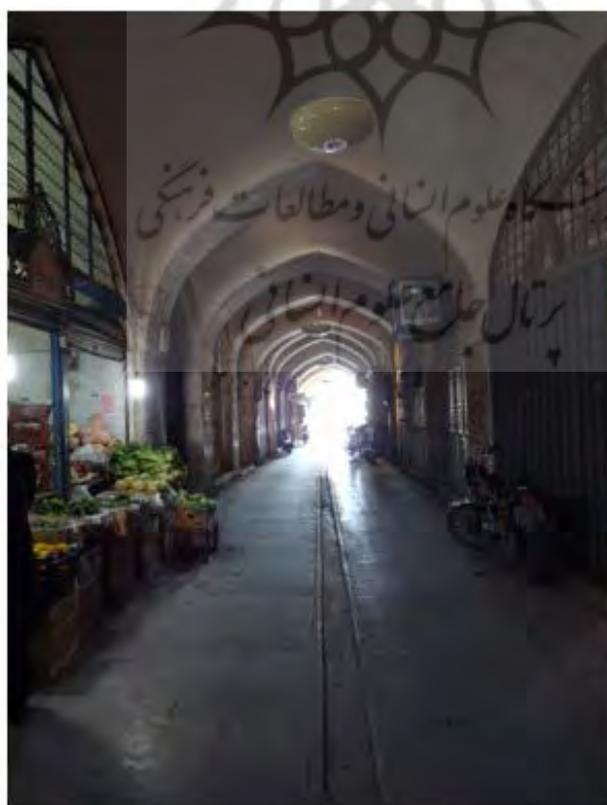
صحن مسجد مستطیل و طولش از شمال به جنوب است و حوض سنگی و زیبایی با کتیبه‌ای در حاشیه بیرونی آن در وسط صحن جای گرفته است. در طرف جنوب، ایوان و محرابی دارد که از جنس سنگ مرمر در بالا دارای حاشیه‌کاری معرق نفیس است، در سمت مشرق دارای شبستان کوچکی است که در اواخر قرن ۱۳ هـ.ق. به مسجد اضافه شده است. این مسجد طی شماره ۲۲۵-۱۳۱۴/۹/۲۲ به ثبت تاریخی رسیده است.

بازار

بازارچه و چهارسوق علیقلی آقا که به عنوان ستون فقرات و مرکز محله علیقلی آقا محسوب می‌شود نیز به همت او در اوایل قرن دوازدهم هجری قمری احداث شد. بازارچه و چهارسوق که مطابق نص حاشیه وقف‌نامه، ساخت آن در سال ۱۱۲۷ هـ.ق. به اتمام رسید؛ تا امروز پابرجا و فعال به کار خود ادامه می‌دهد (تصویر ۷). بازارچه مزبور در مرکزیت و در امتداد گذر محله علیقلی آقا واقع شده و دارای ۲ بازوی اصلی و بزرگ و یک بازوی فرعی و کوچک و نیز یک چهارسوق رفیع و زیبا، سقاخانه و تیمچه است و هم‌اکنون بازار دارای ۶۲ دهنه مغازه (مجموعاً ۵۸ باب مغازه) است (تصویر ۸).

تصویر ۰۷. ورودی بازارچه علیقلی آقا (نگارندگان، ۱۳۹۴).

تصویر ۰۸. ورودی جنوبی بازارچه (نگارندگان، ۱۳۹۴).

چهارسوق

در مرکز بازارچه مزبور یک چهارسوق بزرگ آجری و به شکل هشت ضلعی و به ابعاد قطر ۱۱/۲ متر موجود است که نقش مفصل و اتصال دهنده بازوهای بازارچه را ایفا نموده و به عنوان مرکز ثقل بازارچه و عامل ارتباط میان شبکه معابر محله عمل می‌نماید. در ضلع جنوب شرقی چهارسوق یک سقاخانه بزرگ و فعال موجود است (تصاویر ۹ و ۱۰). در حاشیه وقف‌نامه، علیقلی آقا، بازارچه و چهارسوق را این‌گونه توصیف می‌نماید: «... و بازارگاه رفیعی محازی مسجد مزبور در جنب حمام مزبور مشتمل بر یک باب قهوه‌خانه و کارخانه صباغی و کارخانه شعربافی و موازی سی باب دکان و موازی بیست باب حجرات فوقانیه دکاکین مزبور...».

باتوجه به متن وقف‌نامه و تعداد مغازه‌های بازارچه در گذشته و نیز تعداد فعلی و باتوجه به حدود و استقرار عناصر تاریخی مجموعه، مانند حمام و کاروانسرا، به احتمال قریب به یقین حدود فعلی بازارچه نسبت به گذشته تغییر چندانی نکرده است (بی‌نا، چهارسوق. سازمان نوسازی و بهسازی، ۱۳۸۲). این چهارسوق از نظر کالبدی، با یک نقش شریانی، شبکه معابر فرعی را به خود متصل کرده و بدین ترتیب نقشی فرم‌دهنده بر بافت پیرامون خود دارد و تمامی دسترسی‌ها، ارتباط‌ها و ترددها را راهبری می‌نماید. این چهارسوق در درجه اول اهمیت از نظر طراحی فضای شهری محسوب می‌شود؛ زیرا شاکله اسکلت‌بندی این مجموعه بر مبنای آن شکل گرفته و سایر عناصر دیگر از آن تبعیت می‌کنند.

سقاخانه

سقاخانه زیر چهارسوق، بزرگ‌ترین و زیباترین سقاخانه مجموعه علیقلی آقا است. مطابق وقف‌نامه،

تصویر ۹. نمایی از چهارسوق علیقلی آقا (نگارندگان، ۱۳۹۴).

تصویر ۱۰. نمایی از سقف چهارسوق علیقلی آقا (نگارندگان، ۱۳۹۴).

چهارسوق و سقاخانه آن در سال ۱۱۲۷ ه.ق. به پایان رسیده است. در حاشیه وقف نامه، این گونه به آن اشاره شده است: «... و چهارسوق رفیعی که در یک ضلع آن سقاخانه منقحی ساخته بنا به اتمام رسانده و سقاخانه برای عام مسلمین شیعه اثنی عشری وقف فرمود و ثواب آن را به روح مقدس سیدالشهدا و خامس آل عبا صلوات الله علیه قربت نمود». یک سقاخانه کوچک نیز در منتهی الیه جنوبی بازار وجود دارد که در دوره قاجار بدان الحاق شده است.

تیمچه

بازارچه علیقلی آقا دارای یک باب تیمچه است که با مساحتی حدود ۴۰۰ مترمربع در شرق بازارچه (جنوب شرق چهارسوق) واقع شده و در حال حاضر نیمه مخروبه و متروکه است.

کاروانسرا

کاروانسرا از دیگر عناصر وابسته به مجموعه علیقلی آقا است که برطبق متن وقف نامه، وجود آن ثابت شده است، اما این کاروانسرا تخریب گردیده و اثری از آن امروزه موجود نیست^۴.

زورخانه

از دیگر عناصر وابسته به مجموعه، یک زورخانه است که درمورد زمان دقیق ساخت آن اطلاعات قابل دسترسی موجود نیست. محل زورخانه در ضلع غربی مجموعه و در کنار کاروانسرا قرار داشته است و در آن از داخل چهارسوق باز می شده و البته به داخل کاروانسرا نیز راه داشته است (طبسی، ۱۳۸۱: ۱۰۰-۹۹).

مکتب خانه

آقای جناب در کتاب الاصفهان مکتب خانه های محله بیدآباد را نام برده و به محل تشکیل جلسه های مربوطه در مسجد و محله علیقلی آقا اشاره کرده که تا اواخر دوره قاجار فعال بوده است (طبسی، ۱۳۸۱: ۱۰۲-۱۰۱).

حمام علیقلی آقا

حمام دوقلوی علیقلی آقا که از زیباترین عناصر معماری مجموعه به حساب می آید، در کنار بازار

علیقلی آقا قرار دارد. این حمام نیز از احداثات علیقلی آقا است که وقف بقیه مجموعه شده است. کار ساختمان حمام‌های بزرگ و کوچک علیقلی آقا به سال ۱۱۲۵ ه.ق. به پایان رسیده است. برای معرفی تاریخچه حمام گوشه‌ای از وقف‌نامه آن ذکر می‌گردد: «و قاطبه و جملگی دو باب حمام متصلین به یکدیگر واقعین در محله شیخ ابومسعود اصفهان محاذی مسجد متعلقه به عالیقدر واقف مومی‌الیه و از راه انتساب به عالم حضرت واقف مشارالیه حمامین مزبورین مستغنی از ذکر حد و وصف‌اند با جمیع توابع شرعیه و لواحق ملیه از مهر و مدخل و گلخن و چاه و منبع و غیر ذکر من‌التوابع که در این قوت از مال خود احداث نموده و تمامت موازی چهار باب دکاکین معینه واقعه در جنب مسجد مرقومه بعد که از تحریرانه با جمیع توابع از ممر و مدخل و دروب و غیرذلک و کلیت اعیان چوب‌پوش و تخته‌پوش و طاق آجری نمخانه... در قرب مدرسه ملاعبدالله معروف به دکان حاج میرزا نخودبریز محدوده به خان علیقلی خان و به شارع و به خان وقفی مرحوم میرجمله است بر مسجد معین معلومه که مشتمل است بر حجرات معینه مشخصه فوقانیه و سقاخانه مربوط به مسجد مزبور که واقع است در محله شیخ ابومسعود رازی من محلات دارالسلطنه اصفهان... و عالیحضرت واقف موفق در کمال استحکام همگی آن‌ها را به اتمام رسانیده... و من جمادی‌الاول من مشهور سنه خمس و عشرین و مائه بعد الالف ۱۱۲۵».

و به نقل از حاشیه وقف‌نامه:

«بسم الله خیر الاسماء»

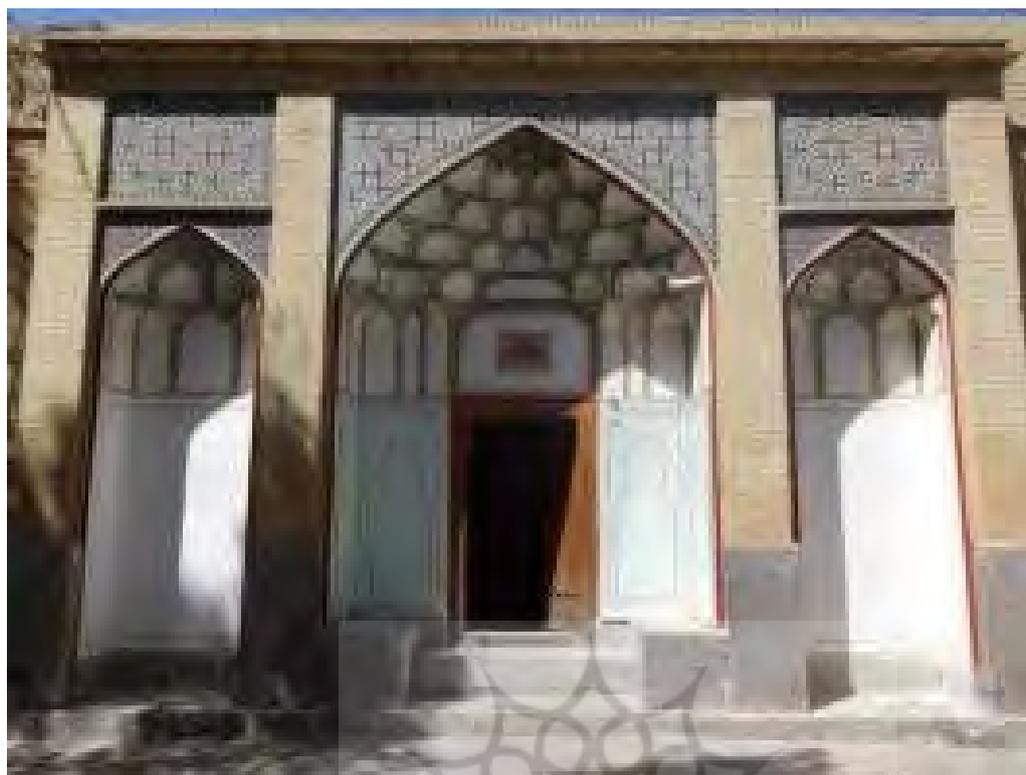
الله الحمد لله و کفی والسلام علی عباده الذی المصطفی محمد و اله خیره الوری و بعد چون به دستیاری قاید توفیق سبحانی عالیجاه واقف موفق من بعد از اتمام مسجد و حمام مزبورین شروع نمود. اولاً در جنب حمام بزرگ مزبور دریاچه با سلح مختصری در نهایت تقطیع و تزئین به اتمام رسانیده و به حمام مزبور ملحق ساخته آنرا نیز به طریق حمام مزبور ملحق ساخته آنرا نیز به طریق حمام مزبور وقف و به تصرف داده ثانیاً... و کان ذلک فی تاسع شهر الشوال المکرم من شهر سنه سبعة و عشرین و مائه و الف ۱۱۲۷».

می‌توان از این قسمت وقف‌نامه این نتیجه را گرفت؛ که حمام متشکل از یک حمام بزرگ و یک حمام کوچک است که مطابق متن وقف‌نامه در ۱۱۲۵ ه.ق. ساخت آن به پایان رسیده و تصریح می‌کند که علیقلی آقا آن‌ها را از مال خود احداث نموده و درآمدهای آن وقف مسجد و حجرات شده است و دریاچه یا چهارحوض حمام مطابق نص صریح حاشیه وقف‌نامه در سال ۱۱۲۷ ه.ق. به پایان رسیده و به حمام متصل شده و مانند حمام وقف مسجد گردیده است.

حمام علیقلی آقا در زمینی به ابعاد ۳۰×۲۰ متر و مساحت ۹۸۱ مترمربع ساخته شده و متشکل از دو حمام بزرگ اصلی و حمام کوچک است که یا هم‌زمان و یا به‌تناوب مورد استفاده زنان و مردان قرار می‌گرفته است (تصاویر ۱۱ و ۱۲). از قسمت‌ها و فضاها دیگر حمام می‌توان به: سربینه، گرمخانه، خزینه و حمام کوچک یا حمام دوم که در نهایت زیبایی ساخته و با تزئینات مختلف کاشی‌کاری و ساروج‌بری و نقاشی تزئین شده‌اند، اشاره نمود.

بحث و تحلیل

بنیان وقف به‌طور صریح و روشن علت وجود تعداد زیادی از پدیده‌های معماری از ابتدای دوره اسلامی تا زمان معاصر است که با کاربری‌های معین در خدمت مردم و جامعه قرار گرفته‌اند. بینش اسلامی وقف نه تنها بهره‌برداری از دارایی‌ها و املاک موقوفه را در زمان زندگی واقف در مسیر اهداف ویژه مشخص کرده است؛ بلکه منافع اجتماعی و مردمی موقوفات را در قالب قوانین شرعی و عرفی، سالیان طولانی پس از درگذشت واقفان نیز تضمین می‌کند. در این میان، طی دوره صفوی، بناها

تصویر ۱۱. پیش طاق (ورودی) حمام بزرگ علیقلی آقا (نگارندگان، ۱۳۹۴).

تصویر ۱۲. نمایی از سربینه حمام بزرگ علیقلی آقا (نگارندگان، ۱۳۹۴).

و مجموعه‌های متعددی براساس وقف به‌خصوص در شهر اصفهان شکل گرفته‌اند که بسیاری از آن‌ها همچنان پابرجا هستند. این موقوفات در اصفهان اغلب دارای رقباتی از قبیل: زمین‌های زراعی، باغ، طاحونه، قنات و کاروانسرا، در خارج از شهر بوده که درآمد حاصل از آن‌ها برطبق شروط طرح‌شده از سوی واقفین در وقف‌نامه‌ها، به‌منظور حفظ و نگه‌داری موقوفات در نظر گرفته می‌شده است. ذکر این نکته ضروری است که باتوجه به نقش مهم وقف به‌عنوان یک عامل شکل‌دهنده فضاهای شهری (کریمیان و مهدی‌زاده، ۱۳۹۶: ۶۶) که باتوجه به موقعیت محدوده پیرامون خود را تحت تأثیر قرار می‌داده، توسعه و گسترش شهر اصفهان به‌خصوص در دوره صفوی بی‌ارتباط با موقوفات این دوره نبوده است. محلاتی مانند بیدآباد و محله دردشت که بیشترین موقوفات اعم از: مسجد، مدرسه، کاروانسرا و حمام و بازارچه را در اصفهان در خود جای داده و تشکیل مجموعه‌های عام‌المنفعه را داده بودند با بررسی موقعیت آثار و مجموعه‌های وقفی می‌توان تأثیر فرم‌دهی آن‌ها بر بافت پیرامونشان را به‌خوبی دریافت، تأثیری که پس از گذشت چند قرن همچنان خاصیت خود را حفظ کرده و به‌خصوص با حضور بنای اصلی و مستحدثات وابسته به آن اعم از: مسجد، بازارچه، حمام و شبکه معابر تدوام فرم‌دهی خود را حفظ کرده است.

در کنار اندیشه‌های مذهبی، فرهنگی و اقتصادی در موقوفات، تعیین رقبات بر آن‌ها رونق و ماندگاری آن‌ها را تا سالیان متمادی تأمین و تضمین می‌کرده است (شفقی، ۱۳۷۶: ۳۳). اختصاص رقبات متعدد و شرایط سخت و دقیق برای مصرف درآمدهای حاصله برای مقاصد مشخص و معین واقف اعم از نگه‌داری و تعمیر و مرمت به‌صورت مؤبد و مخلص طی گذشت زمان به‌خوبی توانسته بخش اعظم کالبد این مجموعه را حفاظت و صیانت نماید. در این میان نقش وقف‌نامه‌ها و مفاد و شرایط واقفین آن‌ها را برای بقای مجموعه‌های عام‌المنفعه نباید نادیده گرفت؛ به‌ویژه که هرگونه تغییر در عملکرد و سازه را نیز ناممکن می‌ساخت و خود عاملی برای ماندگاری بنا بود (کریمیان و مهدی‌زاده، ۱۳۹۶: ۶۶). در وقف‌نامه‌ها تعمیر و مرمت بنا به‌منظور حفظ و پایداری آن از محل درآمد حاصل از رقبات مربوطه پیوسته در هنگام تنظیم سند وقف‌نامه با دقت تمام در نظر گرفته می‌شد تا کوچک‌ترین خللی در تدوام مجموعه ایجاد نشود. امروزه با مجموعه‌های ارزشمندی در اغلب شهرها روبه‌رو هستیم که در نتیجه جاری بودن سنت وقف و با رعایت مفاد وقف‌نامه در جهت دوام بنا و تعمیر و نگه‌داری آن‌ها پابرجا مانده‌اند که نه تنها هویت بنا، بلکه هویت محله‌ای هم که در آنجا قرار گرفته‌اند را تضمین کرده‌اند. مجموعه علیقلی آقا، یکی از همین مجموعه‌هاست که در اواخر این دوره با ایجاد هسته اولیه مجموعه، یعنی یک مسجد محله به تاریخ ۱۱۲۳ ه.ق. احداث می‌شود و به‌ترتیب، دیگر عناصر وابسته به مجموعه شامل: حمام، بازار، سقاخانه، کاروانسرا، مکتب‌خانه و زورخانه به آن اضافه شده که سه مورد اخیر بر اثر سودجویی و برهم خوردن وضعیت وقف ناشی از متمرکز شدن آن تحت یک دستگاه اداری طی سه دهه اخیر تخریب و امحاء شده‌اند (نقشه ۱). تأثیر فرم‌دهی بافت این مجموعه به‌خوبی در وضعیت شبکه معابر محله که همگی به چهارسوق بازار آن به‌عنوان یک مرکز محله متصل می‌شوند، مشهود است. از طرفی تمامی نیازهای لازم اعم از: مذهبی و آموزشی با احداث مسجد-مدرسه و مکتب‌خانه، اقتصادی با احداث بازارچه و کاروانسرا و تیمچه، نظیف و نظافت فردی با احداث حمام و حتی پرورش جسم با احداث زورخانه و دسترسی به آب روان با طراحی مجموعه در کنار یکی از مادی‌های متصل به زاینده‌رود (مادی فدن) در این مجموعه مطمع نظر واقف قرار داشته و آن‌را به‌عنوان یک مرکز محله که تمامی نیازهای ساکنین را در همان محدوده سکونت تأمین و برآورده می‌ساخته، لذا به‌عنوان عنصری تعیین‌کننده به‌خصوص با انتظام عناصر کالبدی یادشده و شبکه معابر که به چهارسوق ختم می‌شده و در عمل تمامی معابر متصل و دسترسی‌ها از طریق آن مدیریت می‌شده، تأثیر فرم‌دهی و نظم‌بخشی بافت پیرامون خود را پیرنگ‌تر نموده است؛ ازسویی، تراکم و فشردگی

بافت مسکونی پیرامون مجموعه، از مرغوبیت خاص آن خبر می‌دهد و وابستگی ساکنین به این مجموعه در ابعاد مختلف مذکور را گوش زد می‌نماید که این نیز خود به‌عنوان یک عامل مهم بر دوام آن تا زمان حاضر اثرگذار بوده است.

نتیجه‌گیری

معرفی یک مجموعه تاریخی به‌یادگار مانده از دوره صفوی با قدمتی در حدود ۳۲۵ سال واقع در محله بیدآباد اصفهان، و بررسی نقش و تأثیر سنت وقف و پیامدهای حاصل از آن بر ماندگاری این مجموعه از یک سو، عملکرد فرم‌دهنده بافت شهری پیرامون مجموعه و از سوی دیگر، از اهداف دنبال شده در این پژوهش بود. با احداث مسجد در محله بیدآباد و کامل شدن بنای آن به‌دستور علیقلی آقا، یکی از خواجهگان مشهور و واقفان اواخر دوره صفوی، دیگر عناصر وابسته به مجموعه به‌مرور زمان در کنار هم شکل گرفته‌اند. با برقراری این مجموعه در محله بیدآباد که برطبق وقف‌نامه از محلات دارالسلطنه اصفهان بوده است، این محله به‌لحاظ مذهبی، فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی دچار تغییر و تحولات عمده‌ای شد و بافت شهری پیرامون خود را دگرگون نمود؛ به‌طوری‌که با تعریف یک فضای شهری شریانی، یعنی چهارسوق شبکه معابر فرعی دیگر را از نظر دسترسی، ارتباط و اتصال جهت‌دهی نمود و تراکم منازل مسکونی پیرامون مجموعه را به‌عنوان یک مرکز محله باعث شد و به این ترتیب موجب توسعه و شکل‌پذیری فیزیکی بافت شهری پیرامون خود گردید و بر همین اساس به تدریج به یکی از محلات مهم و پررونق در شهر اصفهان مبدل گشت. در ذیل نتایج این پژوهش تبیین می‌گردد.

سنت وقف در شکل‌گیری مجموعه علیقلی آقا و تداوم و بقای آن در دوره‌های بعدی، اثر بنیادی داشته است. بنیان وقف به‌عنوان یک هنجار مذهبی با رویکرد اقتصادی به‌طور صریح و روشن علت وجود بسیاری از پدیده‌های معماری به‌ویژه مجموعه‌های عام‌المنفعه در طول زمان بوده است که در دوره صفوی به‌طرز چشمگیری افزایش یافته است. موقوفات در قالب قوانین شرع و عرف جامعه، تنظیم و ثبت آن‌ها در اسناد وقفی یا وقف‌نامه‌ها، بهره‌برداری از دارایی‌ها و املاک موقوفه و حراست و حفاظت از آن‌ها را نه تنها در زمان زندگی واقف، بلکه سالیان طولانی پس از فوت واقفین نیز تضمین می‌نمود؛ زیرا وقف براساس شرایط مندرج در سند مکتوب در تمامی حکومت‌ها محترم شمرده می‌شد و جاری بودن آن طبق شرایط واقف تضمین می‌گردید. بانی مجموعه علیقلی آقا با تنظیم یک وقف‌نامه که تا امروزه به‌عنوان یک اثر ارزشمند تاریخی برجای مانده است، شرایطی را در وقف‌نامه ثبت کرده که براساس آن رقبات فراوانی را به مجموعه علیقلی آقا اختصاص می‌دهد که تا سالیان طولانی صرف نگه‌داری این مجموعه، به‌ویژه حمام آن شود. واقف در این وقف‌نامه برای املاک موقوفه‌اش، متولی، ناظر و متصدی تعیین کرده که بر مجموعه موقوفاتش نظارت کامل داشته باشند و در نگه‌داری از بناهای این مجموعه متولیان و یا متصدیان در همان عصر و بعد از آن به‌جد تمام اهتمام ورزند و پس از انجام محاسبات سالانه، عواید و درآمد حاصل از موقوفات را صرف تعمیر، نگه‌داری و حفاظت از بنا بنمایند. شرایط متعدد واقف و قوانین سخت و منظم مندرج در وقف‌نامه و نظارت بر اجرای آن، تضمین‌کننده بقای مجموعه تا دوره معاصر بوده و همواره نگه‌داری و مرمت آن را به‌دنبال داشته است.

از سوی دیگر مکان حمام با توجه به اهمیت محله بیدآباد و هم‌جواری دیگر عناصر وابسته به مجموعه در کنار حمایت وقف، در دوام و بقای آن تأثیرگذار بوده است. مجموعه علیقلی آقا در محله بیدآباد از محلات دارالسلطنه اصفهان که در دوره صفوی احداث شده، به‌عنوان یک مرکز محله برجسته بوده و دارای نقشی محوری برای فرم‌دهی بافت شهری پیرامون خود اعم از شکل‌دهی به شبکه معابر و تشکیل متراکم منازل مسکونی بوده است؛ ازسویی دیگر، به‌دلیل وجود مسجد،

حمام، بازار، سقاخانه، کاروانسرا و مکتب‌خانه، نیازهای مذهبی، فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی محله بیدآباد را تأمین می‌کرده، و باعث رونق محله و پرجمعیت شدن آن می‌شده که خود یک عامل مشوق برای جلب توجه عامه مردم در حفظ و حراست از آن در طول تاریخ این محله بوده است.

پی نوشت

- ۱- این وقف‌نامه توسط سازمان اوقاف و امور خیریه استان اصفهان به شماره سند ۸۴ بازخوانی گردیده است. اصل این سند در مرکز اسناد این سازمان نگه‌داری می‌شود.
- ۲- در بررسی‌های تاریخی سلسله‌های حکومتی ایران همواره به گروه‌های ذی‌نفوذ و قدرتمندی برمی‌خوریم که نقش مهمی در شکل‌گیری حوادث تاریخی داشته‌اند که این روند در دوره صفویه به اوج خود می‌رسد؛ زیرا تشکیل دولت صفوی اساساً با حمایت قبایلی که با عنوان «قزلباش» به یاری «شاه اسماعیل» برخاسته بودند، شکل گرفت و طبیعتاً پس از به قدرت رسیدن او، گروه‌ها خود را صاحب حق می‌دانستند. «شاه عباس اول» به خوبی دریافته بود که برای رهایی از این قیدوبندها تشکیل نیروی جدید بدون وابستگی به گروه‌های نام‌برده ضروری می‌نماید و بر این اساس در همان سال‌های اول حکومت خود اقدام به تشکیل نیروی «غلامان سلطنتی» نمود و در این میان خواجه‌ها از قدرتمندترین طبقه در تشکیلات جدید بودند (ایمانیه، ۱۳۸۰: ۷۷). رشد و بسط قدرت و نفوذ خواجهگان در دوره سلاطین بعدی صفوی بیشتر شد، به طوری که ایشان را به گروهی قدرتمند و تأثیرگذار در زمینه‌های مختلف حکومتی بدل کرد، که در رسیدگی به امور مملکت هیچ امری بدون شرکت خواجهگان و به‌ویژه خواجه‌ای که مستحفظ خزانه شاه است، انجام نمی‌شود (باستانی‌پاریزی، ۱۳۵۷: ۷۰)؛ از جمله خواجهگان صاحب‌نام این دوره علاوه بر «علیقلی آقا» از افراد دیگری همچون: «خسروآقا»، «مبارک‌آقا» و «خواجه محرم» می‌توان نام برد.
- ۳- منظور خواجه‌های سفیدپوست است.
- ۴- این کاروانسرا در سال ۱۳۸۱ ه.ش. بنا به درخواست و شکایت اهالی محل و پیگیری‌های مکرر به شهرداری و جمع‌آوری استشهادهای محلی مبنی بر تبدیل آنجا به محل تجمع اراذل و اوباش و افراد ناباب، تخریب می‌شود و مدتی بعد با یک خیابان و چند باب مغازه جایگزین می‌گردد.

کتابنامه

- آقاجانی، حسین؛ روانفر، حسن؛ و حمیدی کجوری، ساغر، (۱۳۸۲). «مرمت تزئینات وابسته به معماری حمام تاریخی علیقلی آقا مربوط به دوران صفویه در اصفهان». مجموعه مقالات ششمین همایش حفاظت و مرمت اشیاء تاریخی- فرهنگی و تزئینات وابسته به معماری، به‌کوشش: عبدالرسول وطن‌دوست، تهران: سازمان میراث فرهنگی.
- اصفهانی، محمد مهدی بن محمد رضا، (۱۳۶۸). نصف جهان. تهران: امیر کبیر.
- امامی میبیدی، مرضیه؛ صیادی، مهدی؛ دیواندری، جواد؛ دانایی‌نیا، احمد؛ و کثیری، مسعود، (۱۳۹۴). «بررسی چهارخانه گرمابه در حمام علیقلی آقا اصفهان». مجموعه مقالات کنفرانس بین‌المللی شهرسازی، عمران و محیط‌زیست، تهران، صص: ۹۳-۸۴.
- انتشاری، سهیلا؛ و دانش، هادی، (۱۳۹۴). «تعامل هنر و معماری اجتماعی در گرمابه‌های عصر صفوی، مطالعه موردی حمام علیقلی آقا». مجموعه مقالات همایش کنفرانس بین‌المللی مدیریت و علوم اجتماعی، اصفهان: دانشگاه آزاد اسلامی، صص: ۳۰-۲۱.
- ایمانیه، مجتبی، (۱۳۸۰). «نقش خواجهگان در دربار صفوی». مجموعه مقالات همایش اصفهان و صفوی، اصفهان: دانشگاه اصفهان.
- بی‌نا (۱۳۷۸). «چهارسوق». اصفهان: سازمان نوسازی و بهسازی.
- باقری، اشرف‌السادات، (۱۳۸۵). «نقش وقف در آبادی شهرها». فصلنامه وقف میراث جاویدان، شماره ۵۵، صص: ۶۶-۵۷.
- باستانی‌پاریزی، محمدابراهیم، (۱۳۵۷). سیاست و اقتصاد عصر صفوی. تهران: نشر صفی‌علیشاه.
- جابری‌انصاری، محمدحسن، (۱۳۷۸). تاریخ اصفهان. اصفهان: بهی و مشعل.

- جناب اصفهانی، علی؛ و پورعصار، رضوان، (۱۳۸۵). الاصفهان. اصفهان: سازمان فرهنگی تفریحی و رفاهی شهرداری اصفهان.
- حاتمیان، محمدجعفر، (۱۳۸۶). «نقش وقف در شکل‌یابی فضاهای معماری و حفاظت بافت کهن شهر تهران، محدودهٔ ارک و بازار». پایان‌نامهٔ کارشناسی‌ارشد باستان‌شناسی، دانشگاه تهران (منتشر نشده).
- سالک‌بیرجندی، محمدتقی، (۱۳۸۱). «نقش وقف در ایجاد بناهای مذهبی و میراث‌های هنری و معماری جهان». فصلنامهٔ وقف میراث جاویدان، شمارهٔ ۳۹ و ۴۰، صص: ۱۰۱-۹۴.
- شفقی، سیروس، (۱۳۷۶). «وقف در اصفهان». فصلنامهٔ وقف میراث جاویدان، شمارهٔ ۳ و ۴، صص: ۸۶-۵۱.
- شاردن، ژان، (۱۳۷۵). سفرنامهٔ شوالیه شاردن. جلد چهارم، تهران: توس.
- شیرین، شیرین، (۱۳۹۴). «بررسی و تحلیل تزئینات معماری در گرمابه‌ها: گرمابهٔ علیقلی آقا شاهکاری از هنر عصر صفوی». مجموعه مقالات سومین همایش ملی الگوی معماری و شهرسازی اسلامی افق ۱۴۰۴، صص: ۶۲-۵۵.
- زارعی، مجید؛ و محمدصالحی، فروغ، (۱۳۹۲). «ارزیابی کیفیت محیط کالبدی محلات شهری با تأکید بر نقش سرمایه‌های اجتماعی، مطالعهٔ موردی محلهٔ علیقلی آقا اصفهان». مطالعات و پژوهش‌های شهری و منطقه‌ای، شمارهٔ ۱۸، صص: ۱۷۴-۱۵۵.
- طیبی، محسن، (۱۳۸۱). «بازخوانی وقف‌نامه و بررسی کالبدی مرکز محلهٔ علیقلی آقا». ماهنامهٔ صفا، شمارهٔ ۳۵، صص: ۱۲۱-۹۳.
- عطریان، علی؛ و نوری، مریم، (۱۳۹۲). «ارتباط شاخصه‌های توسعهٔ پایدار اجتماعی با الگوهای معماری سنتی نمونهٔ موردی محلهٔ علیقلی آقا در اصفهان». مجموعه مقالات همایش ملی معماری پایدار و توسعهٔ شهری، صص: ۹۱-۷۹.
- کریمیان، حسن؛ و مهدی‌زاده، بهزاد، (۱۳۹۶). شهرهای ایران عصر ایلخانی. تهران: جهاد دانشگاهی.
- مافروخی، فضل‌بن سعد، (۱۳۸۵). محاسن اصفهان. گردآوری: عباس اقبال آشتیانی، اصفهان: سازمان فرهنگی رفاهی و تفریحی شهرداری اصفهان.
- محمدی، محمود، (۱۳۷۹). «تحلیل نقش متقابل وقف و شهرسازی، برنامه‌ریزی فضای کالبدی- راهبردی در توسعه و بهره‌وری بهینهٔ موقوفات». فصلنامهٔ وقف میراث جاویدان، شمارهٔ ۳۰، صص: ۱۰۵-۹۴.
- محمدمرادی، اصغر؛ و جعفرپورناصر، ساناز، (۱۳۹۲). «تأثیر مکتب شهرسازی ایلخانی بر تکوین نظام ساختاری شهرهای عثمانی طی قرن چهاردهم میلادی مطالعهٔ تطبیقی بوسا». تبریز: دانشگاه هنر تبریز، مجموعه مقالات منتخب اولین همایش معماری و شهرسازی تبریز، صص: ۸۱-۷۴.
- مسجدی، حسین، (۱۳۹۸). وقف‌نامهٔ حمام و مسجد علیقلی آقا. اصفهان: سازمان فرهنگی اجتماعی و ورزشی شهرداری اصفهان.